

*Кисельова О.М.,
доктор економічних наук,
ДУ Інститут економіки та
прогнозування НАНУ*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОЇ СПРАВИ

Розглянуто основні теоретико-методичні основи до визначення понять ефективність здійснення митної справи та ефективність роботи митних органів.

Рассмотрены основные теоретико-методические основы к определению понятий эффективности осуществления таможенного дела и эффективности работы таможенных органов.

Main theoretic-methodological basis for the determination of concepts of effectiveness of realization of customs affair and effectiveness of customs authority activity.

Постановка проблеми. В Україні бракує фундаментальних досліджень у частині визначення категорійного апарату поняття ефективність здійснення митної справи, взаємозв'язків з категорією - ефективність роботи митних органів. Невизначеність цих основних понять, суперечливість їх трактування, відсутність єдиних методичних підходів та теоретичної бази щодо визначення цих понять негативно впливає на розбудову системи управління митною справою в Україні та на її законодавче підкріплення.

Аналіз публікацій з теми дослідження. Проблеми визначення ефективності, в тому числі ефективності здійснення митної справи, досліджувались в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як С.В. Мочерний, Г.В. Атаманчук, Д.П. Зеркін, І.Г. Бережнюк, П.В. Пашко, В.І. Ігнатів, А.І. Кредісов, О.Ю. Оболенський, В.Г. Афанасьєв та багато інших.

Метою даного дослідження є вдосконалення існуючих теоретико-методологічних положень визначення ефективності здійснення митної справи в Україні.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі термін “ефективність” використовується стосовно широкого кола об'єктів.

В економічному словнику-довіднику, 1995 р. за редакцією д.е.н., С.В. Мочерного наводиться визначення “ефективність економічна”, “ефективність економічна нових засобів виробництва,” “ефективність суспільного виробництва.” [6].

Так, під поняттям “економічної ефективності”, розглядається досягнення найбільших результатів при найменших витратах живої та уречевленої праці, та як форма проявлення закону економії часу. В умовах капіталістичного способу виробництва узагальнюючим показником економічної ефективності є норма прибутку,

продуктивність і фондомісткість праці, фондівіддача і фондомісткість продукції, матеріалівіддача і матеріаломісткість продукції.

Економічна ефективність нових засобів виробництва розглядається як співвідношення між витратами на виробництво і впровадженням нових засобів виробництва та отриманими від цього економічними результатами. Ці результати виражаються у збільшенні обсягів виробництва, підвищенні якості товарів і послуг, зниженні собівартості, тощо. Основними елементами зростання такої ефективності є впровадження нової техніки (створення нових машин, механізмів, приладів, устаткування), застосування нових видів сировини, матеріалів, технологічних ліній, тощо.

“Ефективність соціальна”, розглядається як відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства, інтегруючим показником якої є виробництво товарів народного споживання у загальному обсязі виробництва за певний період часу.

“Ефективність суспільного виробництва”, виражає відношення величини створених товарів і наданих послуг до суспільних витрат суспільної праці, в найбільш загальній формі виражається як співвідношення результату до затрат, у масштабі народного господарства вимірюється відношенням розмірів створеного впродовж певного періоду часу національного доходу до затрат соціальної праці; у масштабі галузі, об’єднання, підприємства, визначається відношенням величини чистої продукції до затрат суспільної праці у кожній із цих ланок народного господарства, з метою порівняння оцінки у різних країнах використовуються показник виробництва національного доходу на душу населення. Ефективність суспільного виробництва є складною і багатоплановою категорією, її окремі сторони можна вимірювати за допомогою більш конкретних показників. Економічну ефективність не можна розглядати як раціональне використання лише якогось одного фактора виробництва [6].

Вказані визначення ефективності формувалися у перехідний період до ринкової економіки. Статистика в той час використовувала методологію статистичних спостережень радянського періоду і не урахувала міжнародні уніфіковані стандарти - національні рахунки, що відбилось на формулюванні цих категорій та їх тяжіння до соціалістичного способу виробництва. Незважаючи на це, для дослідження теми “ефективність” важливе значення мають теоретико – методологічні підходи, що використовувалися для визначення показників, які характеризують це поняття.

По-перше, звертає увагу той факт, що поняття “ефективність”, розглядається як складна багатопланова категорія, окремі сторони якої вимірюються за допомогою системи показників.

По-друге, використовується багаторівневий підхід до визначення ефективності, тобто, розглядається ефективність, наприклад суспільного виробництва на рівні загальносуспільної категорії (в масштабі народного господарства); на рівні галузі, об'єднання, а також на рівні підприємства. Крім вказаного з'являється новий аспект визначення ефективності на рівні міжнародних співставлень (показник виробництва національного доходу на душу населення). Таким чином, вимальовується ієрархічна структура поняття ефективність в залежно від рівня регулювання економічними процесами.

По-третє, поняття ефективності пов'язується з поняттям результату. Наприклад, економічна ефективність розглядається як досягнення найбільших результатів. При чому, результат наводиться не в розумінні якогось конкретного показника, а в розумінні зміни властивостей даного показника. Тобто, поняття ефективність включає в себе і поглинає поняття показники та результат.

Четверте, поняття “ефективність” розглядається як форма проявлення закону економії часу, тобто категорія “ефективність” передбачає часовий вимір показників.

В економічній енциклопедії більш пізнішого видання (2000 р.) [3] наводиться низка визначень ефективності, зокрема “ефективність”, розглядається як здатність приносити ефект, як результативність процесу, проекту, тощо, які визначаються як відношення ефекту, результату до витрат, що забезпечили цей результат («ефект», у трактуванні цього словника – це досягнутий результат у різних формах прояву (матеріальний, грошовий, просуванню по службі, соціальний та інші). Серед іншого, надається ціла низка визначення поняття “ефективність» (16 видів). Таким чином, в науковій думці еволюція поняття “ефективність” відбувалась шляхом розширення об'єктів, щодо яких застосовується поняття “ефективність”.

У виданні економічного словника 2007 року [7], поняття ефективності розглядається з позиції менеджменту (управління). Так, в словнику ефективність розглядають з трьох позицій:

1. Як співвідношення між результатами виробничо-господарської діяльності самостійного суб'єкта і використаними для одержання цих результатів матеріальними, трудовими і фінансовими ресурсами (затратами);

2. В економіці і менеджменті (менеджмент в цьому словнику визначається як управління виробництвом, об'єктом), ефективність розглядається як максимізація результату при мінімальних витратах;

3. Ефективність – це здатність обрати правильну мету (ціль), на якій зосередити енергію організації. Крім загального визначення поняття ефективності, наводиться поняття “ефективність і сфера послуг”- це зростаюче значення заходів для підвищення і виміру ефективності в невиробничих галузях; “ефективність та інновації” – це поняття

пов'язується з пошуком менеджментом джерел інновацій, передових управлінських ідей і прийомів; ефективність технічна - максимально можливий обсяг виробництва, досягнутий внаслідок використання наявних ресурсів; ефективність товарно-операційна-можливість здійснення обміну в заданому обсязі через посередництво найменшої кількості осіб.

Цінність цих визначень, на думку автора, полягає в тому, що вводиться поняття ефективності управління (менеджменту) об'єктом як окремого системного показника та ефективність послуг. Ці поняття є віддзеркаленням об'єктивних економічних реалій, пов'язаних з пошуком інтенсивних факторів розвитку економічних процесів, та збільшенням в економіці частка сфери послуг.

Узагальнюючи наведене можна погодитись з висновками О.С. Козак [17 с.74] В.М. Костецького, Ф.Е. Жулинського, які відмітили, що «виникнувши у сфері економіки, поняття ефективності стало загальнонауковим, яке відноситься до всіх областей знання, але в кожній з них воно наповнюється конкретним значенням. Аналіз ефективності того чи іншого елемента нерідко передує формулюванню теоретичного висновку про закономірності його функціонування або методичної рекомендації про шляхи його вдосконалення. Воно набуло основного значення в усіх сферах життя, а особливо в законодавчій, управлінській та право-застосовній діяльності».

Ефективність управління митною справою, зокрема, досліджували С.В. Барамзін, А. Д. Єршов, П.В. Пашко, І.Г. Бережнюк.

Проте, у сучасній теорії і практиці державного управління сьогодні немає чіткої, єдиної, універсальної системи оцінки ефективності державної служби, в тому числі митної служби. Такої універсальної системи, на думку автора статті, не може існувати, оскільки ефективність враховує мету, цілі і задачі, тобто специфіку кожної організаційної структури, які не є тотожними. Тому правомірним є індивідуальний методичний підхід для кожного об'єкта управління та створення для нього індивідуальної системи критеріїв та показників ефективності функціонування такого об'єкта.

О.С. Козак [17] у дослідженні ефективності права наголошує про необхідність відокремлення понять “ефективність” та оцінка ефективності. За визначенням цього автора оцінка ефективності це система дій, спрямованих на виявлення якісних ознак предмета, а ефективність - це оцінка категорій, яка обумовлена системою дій, спрямованих на виявлення якісних ознак предмета, та вказує на його позитивну властивість [17, с.78]. Не вдаючись до повноти висвітлення цим автором категорії ефективності, слід відмітити важливість введення в категорійний апарат ефективності поняття “оцінювання” як важливого структурного елемента, без розкриття якого неможливо повною мірою зрозуміти сутність поняття “ефективність”.

В економічній літературі поряд з поняттям “ефективність” широко використовується термін “результативність”. На думку О. Шафран [22], термін “ефективність” частіше вживається у словосполученнях, де йдеться про доцільність використання ресурсів (людських, фінансових, часових, тощо), в той час як “результативність” частіше вживається у словосполученнях, де йдеться про конкретні заходи, програми та їх кінцеві результати. Проте, ефективність, на думку цього автора, є більш загальним поняттям, яке включає в себе “результативність”. Такий підхід відповідає і світовим тенденціям, зокрема, за визначенням US Jeneral Accounting Office, вимірювання результативності –це процес супроводжуючого моніторингу та отримання інформації про результати програми, про конкретний процес в бік заздалегідь визначених цілей.

У зв’язку з наведеним, важливо зрозуміти значення понять оцінювання та оцінка, результативності та результат, які широко використовуються в нормативно-правових актах та науковій літературі. Так, стосовно сфери управління К. Г.Вайс надає такі визначення оцінювання – це систематична оцінка операцій та/або результатів програми чи політики порівняно з комплексом явних та неявних стандартів з метою вдосконалення програми чи політики.

І. Кравчук [18] відносно до об’єкта дослідження - державної програми, розрізняє, залежно від часу проведення оцінювання, проміжне та кінцеве оцінювання. На погляд цього автора та М. Мурави (керівник проекту ЄС “Підтримка у виконанні Угоди про партнерство та співробітництво (УПС)”) оцінювання може включати:

- оцінку потреб;
- оцінку корисності;
- оцінку процесу;
- оцінку концептуалізації;

На погляд М. Мурави підсумкова оцінка може бути таких видів:

- оцінка результатів;
- оцінка впливу (у широкому значенні оцінює загальний або кумулятивний вплив);
- оцінка ефективності та співвідношення вигоди і затрат;
- вторинний аналіз, який включає повторну оцінку існуючих даних з метою пошуку відповідей на нові питання та використання нових методів;
- метааналіз - інтегрує результати багатьох досліджень з метою досягнення загального чи підсумкового судження про питання оцінювання. Метааналіз використовується для оцінок, покликаних об’єднати результати науки.

На думку вказаних авторів, залежно від суб’єкта, який здійснює оцінювання, воно може бути внутрішнім, зовнішнім / незалежним, партисипативним, об’єднаним. За об’єктом, на яке спрямоване оцінювання, можна розрізнити оцінку програми, оцінку проекту, оцінку

програми сектора, групову оцінку, оцінку програми допомоги країни, тобто будь-якого об'єкта. Оцінкою програми є оцінка якості виконання програми, оцінка окремого заходу, групи заходів.

Оцінювання розглядається як:

- певний процес, який полягає у здійсненні окремих процедур (моніторинг, аналіз, інше) протягом певного часу з метою отримання конкретних результатів дослідження та визначення відповідності їх поставленим задачам, цілям або критеріям, тобто встановлення оцінки. Оцінка – це завершення процесу оцінювання, поняття що визначає рівень виконання поставлених цілей завдань чи досягнення певних критеріїв, результатів [18].

З логіки викладеного випливає, що оцінка та оцінювання споріднені поняття, які не існують одне без одного. Там де є оцінка, завжди попередньо здійснюється процедура оцінювання, тобто порядок (сукупність) дій, що призводять до отримання певного результату та його оцінки. Отже, оцінка передбачає отримання певних результатів, узагальнення їх і залежно від поставленого завдання, мети, оцінка може бути позитивною, негативною, середньою залежно від критеріїв оцінювання, які застосовуються відносно того, чи іншого об'єкта оцінювання.

Для повного уявлення про категорію ефективності не вистачає в логічному ланцюжку розкриття, таких понять як критерії та показники. Виходячи з досліджень наукової літератури ці поняття здебільшого ототожнюються, хоча об'єктивних підстав для цього немає.

На погляд автора, досить вдало сформульовано розбіжності між поняттями критерії та показники в статті Л.М. Москович “Критерії оцінювання ефективності судової системи” [20, с. 30-35]. І хоча ці визначення розбіжностей стосуються судової системи, методичні підходи та обґрунтування до них можуть бути використані в інших галузях державного управління. Так, вказаний автор вважає, що змістом критерію ефективності судової системи є певні стандарти якості функціонування судової системи, які уособлюють оптимальні умови, за яких досягається мета, для досягнення якої була створена судова система, а показники – це кількісні та якісні відомості, за якими можна судити про ступінь досягнення цілей, поставлених перед судовою системою.

Автор виділяє 4 групи критеріїв ефективності судової системи:

- 1 Критерії, що відображають стандарти організації судової системи;
- 2 Критерії, які дають змогу оцінити якість роботи судової системи та пов'язані з досягненням позитивних цілей правосуддя;
- 3 Критерії, що відображають стандарти професіоналізму суддів та працівників суду;
- 4 Критерії, що дозволяють оцінити рівень легітимності інституту суду у суспільстві.

Наприклад, серед критеріїв І групи автор розглядає критерій “спеціалізація судової системи”. Автор пропонує оцінити судову систему за цим критерієм вимірювання ефективності, за допомогою таких показників:

1. Чи запроваджена в країні спеціалізація судів; яке навантаження на суди спеціалізованої юрисдикції; який відсоток змінених або скасованих рішень спеціалізованих судів Верховним Судом України;

2. Показник внутрішньої спеціалізації (чи запроваджено в судах інститут внутрішньої спеціалізації; діє усталена чи мобільна форма спеціалізації; чи проводиться робота з поглиблення спеціалізації суддів).
З наведеного можна зробити висновки, що:

1. Підходи до встановлення критеріїв ефективності повинні будуватись, виходячи з поставлених перед системою цілей, мети та завдань.

2. Вибір критеріїв для кожної окремої системи обумовлюється її функціональними особливостями і тому, для кожної державної структури розробка таких критеріїв і показників є унікальною. Проте, взаємозалежність понять, що характеризують категорію ефективності різних об’єктів, має загальні риси.

Взаємозалежності та структуру категорійного апарату поняття ефективності можна зобразити схематично (рис.1.1.)

Перш, ніж надати оцінку ефективності здійснення митної справи, слід розібратись в самому понятті "митна справа", визначитись з його структурою, змістовною формою. Проте, визначення цього терміна до цього часу залишається дискусійним. На думку А.В. Губіна [2], в Росії до цього часу неможливо оцінити ефективність здійснення митної справи, саме через невизначеність самого поняття «митна справа». На цю проблему звертав увагу І.Г. Бережнюк [1].

Провідні українські вчені наголошують, що поряд з прямим митним регулюванням розвинуті країни широко використовують цілу систему непрямого протекціонізму. До їх числа входять різноманітні митні формальності, санітарно-ветеринарні норми, система внутрішніх податків і зборів, численні адміністративні правила, що стосуються використання іноземних товарів, та ціла низка інших положень, які прямо не перешкоджають імпорту, але, по суті, створюють приховані перешкоди для ввезення іноземних товарів.

Окремі дослідники пропонують для визначення сутності митної справи застосовувати функціональний та інституціональний підходи та скористатися поняттям механізму митної політики, під яким рекомендується розуміти сукупність інститутів, що беруть участь у формуванні та реалізації митної політики (інституціональна складова), а також набір форм і методів її реалізації, порядок використання компетентними державними органами інструментів митного регулювання (функціональна складова).

Сучасні погляди на взаємозв'язок зазначених понять знайшли своє відображення в новій редакції Митного кодексу України, прийнятого Верховною Радою України в другому читанні, в якому під поняттям «митна справа» розуміють порядок і умови переміщення товарів через митний кордон України, їх митного контролю та митного оформлення, справляння митних платежів, боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил та інші заходи, спрямовані на реалізацію митної політики України та підвищення митної безпеки." Таким чином, виходячи з наведеної редакції, поняття митної справи охоплює питання митної політики, заходи нетарифного регулювання.

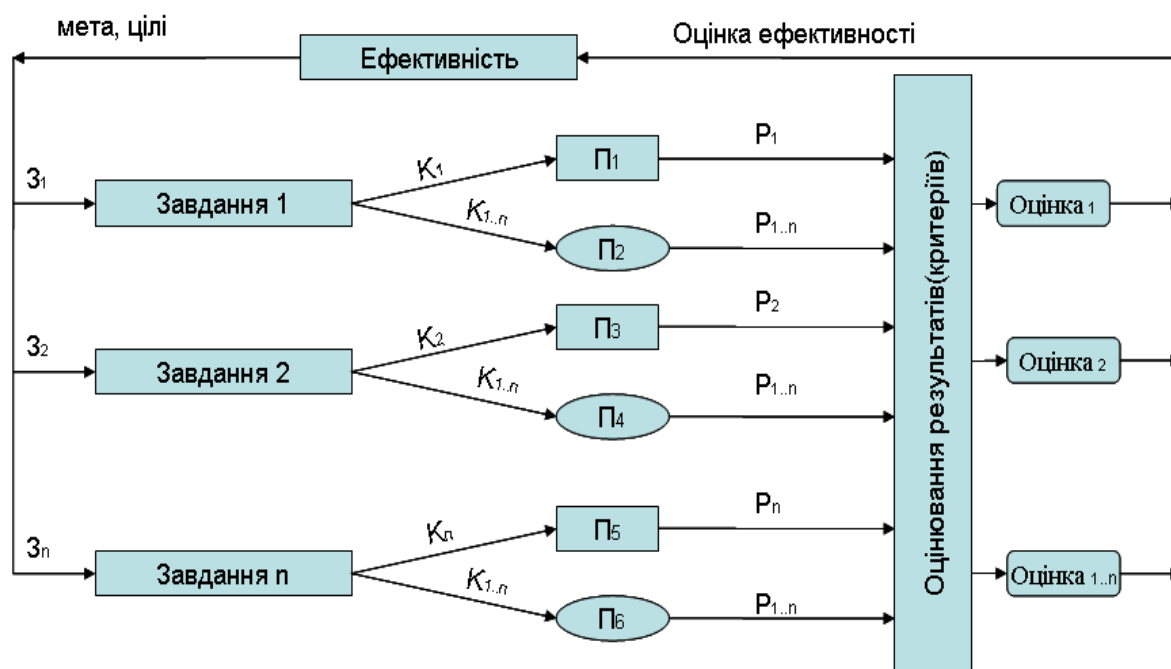

Рис.2.1 Взаємозалежність та структура катигорії "ефективність"

Джерело: розроблено Кисельова О.М.

К₁.....К_n – критерії ефективності,
 Р₁.....Р_n – результат,
 О₁.....О_n – оцінка результатів, виконання критеріїв,
 П₁.....П_n – показники критерію.

Виходячи з норм проекту Митного кодексу випливає, що засади митної справи, в тому числі заборони та обмеження щодо ввезення в Україну, вивезення з України та переміщення через територію України транзитом окремих видів товарів, умови та порядок справляння митних платежів, митні пільги регулюються цим Кодексом та іншими законами України.

Таким чином, закладено ідею, що митна справа реалізується крім митних органів, іншими органами виконавчої влади. Однак, зазначене не узгоджується зі статтею Митного кодексу, стосовно принципів здійснення митної справи, де зазначено, що здійснення митної справи належить до компетенції митних органів України. Такий підхід не відображає реальний

стан речей, підкріплених практикою, зокрема коли на стан митного регулювання та оформлення впливають крім митних органів інші державні структури, які застосовують обмежувальні заходи в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Дослідження літературних джерел з питань митного законодавства дозволяє зробити висновок, що на сьогодні в Україні бракує фундаментальних досліджень категорійного апарату поняття “митна справа”, “митна політика”, визначення системи показників, які характеризують стан реалізації митної політики та митної справи. Невизначеність цих основних понять, суперечливість їх трактування різними економічними школами, відсутність єдиних теоретичних основ та методичних підходів до визначення сутності цих категорій гальмує побудову ефективної системи управління та реалізації митної справи в Україні.

Виходячи з практики реалізації митної справи, слід зазначити, що сьогодні безпосередню впливають на здійснення зовнішньоекономічної діяльності :

- органи охорони державного кордону України та правоохоронні органи, вони повідомляють митним органам про виявлені порушення митних правил або контрабанду, приймають рішення про порушення митних правил. Від якості роботи цих органів залежить повнота та своєчасність виявлення порушень у сфері здійснення зовнішньоекономічної діяльності, а отже і в здійсненні митної справи, а також повнота надходжень митних платежів до бюджету;

- відповідні органи державної влади, органи місцевого самоврядування забезпечують здійснення фітосанітарного, ветеринарного, епідеміотичного, радіаційного та інших видів контролю, від якості проведення яких залежить безпека держави, ідентифікація товарів та встановлення країни – походження, митної вартості товарів, повнота надходжень митних платежів та інше;

- відповідні органи державної влади щодо виконання ними повноважень з надання дозвільної документації при здійсненні заходів нетарифного регулювання, від якості виконання покладених на них функцій залежить обсяги експортно- імпорتنих та транзитних операцій, та які безпосередньо впливають на організацію роботи митних органів;

- економічні місії і консульські установи України за кордоном, які здійснюють аналітичну роботу в сфері зовнішньоекономічної діяльності, інформація від яких є складовою для аналізу ризиків у митній справі, а отже складовою організації митного контролю;

- технічне оснащення митних органів безпосередньо впливає на організацію роботи щодо реалізації митної справи, проте фінансування цього напряму залежить від Мінфіну та Верховної Ради України;

- органи законодавчої влади від ініціативи, якості роботи яких залежить наукова обґрунтованість та ефективність законодавства, їх

дієвість, можливість однозначного трактування та несуперечливість іншим законодавчим нормам;

- податкові органи, від своєчасності та якості податкових роз'яснень яких щодо справляння митними органами митних платежів залежить оперативність та повнота їх стягнення;

- інші організації, наприклад залізниці, СМАП, які є посередниками при справлянні єдиного збору за пропуск через кордони України, від якості роботи яких залежить повнота та своєчасність справляння вказаного збору, а отже і регуляторна його функція, що опосередковано впливає на регулювання зовнішньоекономічної діяльності;

- Митно-тарифна Рада, яка здійснює суттєвий вплив на митно - тарифне і нетарифне регулювання, до роботи в якій залучаються інші відомчі структури;

- інші відомства та організації, що приймають участь в здійсненні митних процедур (наприклад експертизу) та організації роботи митних органів.

Отже, виходячи з практичних міркувань, інституціональної та функціональної складових, неможливо ототожнювати здійснення митної справи виключно з організацією та функціонуванням в Україні митних органів.

З позиції оцінювання митної справи та враховуючи її багатофункціональність, на думку автора, це поняття слід віднести до групи складних, багаторівневих понять, а критеріями оцінювання можуть бути стан митної безпеки держави, ефективність роботи структур, причетних до здійснення митної справи, стан зовнішньо-торговельної політики. Якщо стан митної безпеки є задовільним, можна вважати, що митна справа в країні поставлена на належному рівні. Проте, на стан митної безпеки, крім конкретного інструментарію у вигляді митної справи, впливають політичні чинники, які проявляються у вигляді конкретної митної політики, яка не завжди може позитивно впливати на митну безпеку держави, хоча митна справа була організована на належному рівні. Водночас певні політичні рішення можуть негативно впливати і на стан здійснення митної справи, зокрема несвоєчасне приєднання до міжнародних інституцій та імплементації міжнародних норм у митну справу країни. (див. рис. 1.2.)

Отже, виходячи з функціонально-інституційного підходу, ефективність здійснення митної справи залежить від взаємодії та ефективності організації роботи багатьох державних структур, тому критерії оцінки ефективності здійснення митної справи повинні визначатись з урахуванням показників ефективності кожного з наведених структурних елементів.

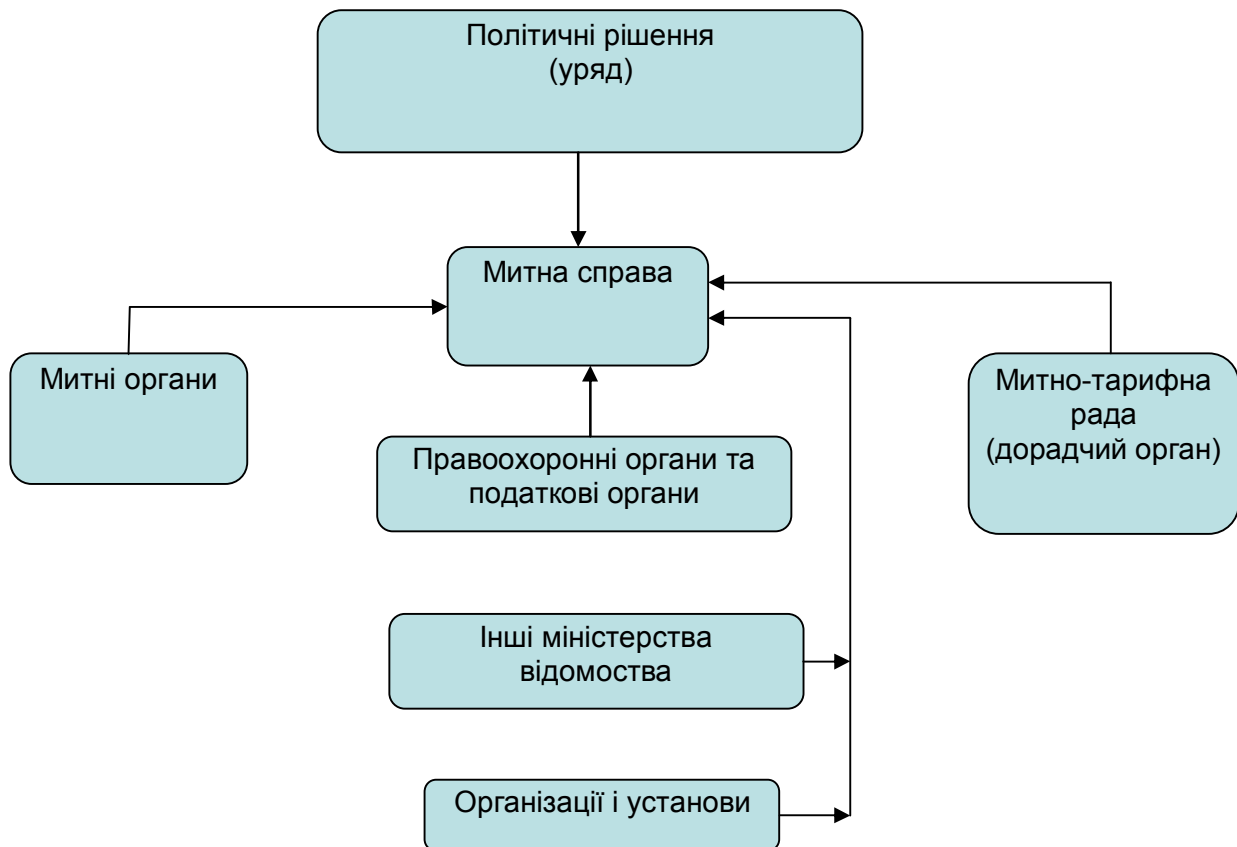

Рис. 1.2. Схема інституційної основи здійснення митної справи
Джерело: розроблено Кисельова О.М.

Висновки. Необгрунтоване звуження поняття митної справи до діяльності лише митних органів призводитиме до перекручення уяви про функціональні обов'язки інститутів влади та перекладення відповідальності за здійснення митної справи в Україні лише на митні органи, тоді як інші органи виконавчої влади, які практично впливали на стан реалізації окремих напрямів митної політики та митної безпеки, будуть залишатись в стороні, що негативно впливатиме на ефективність управління митними органами та митною справою в цілому.

На думку автора, при визначенні сутності поняття “ефективність митної справи” слід виходити з наступного:

1. Категорія ефективності – це складне, багатопланове поняття, яке відображає економічні відносини, що склались на різних рівнях управління з приводу забезпечення досягнення поставленої мети та завдань на якісному рівні, що відповідають загальним потребам, з найменшими втратами на це трудових, матеріальних ресурсів та витрат часу. Характеризується значною кількістю критеріїв, якісних та кількісних показників, які в процесі їх оцінювання та отриманих результатів, дозволять встановити рівень ефективності управління об'єктом.

2. Здійснення митної справи реалізується митними органами, а також іншими органами виконавчої влади, а отже і відповідальність за стан реалізації митної справи повинна покладатись не тільки на митні органи.

Використані джерела інформації:

1. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти [Текст] : монографія / І.Г. Бережнюк. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України. – 2009. – 477 с.
2. Губин А.В. Проблемы оценки экономических результатов таможенного дела [Текст] / А.В. Губин // Вестник Российской таможенной академии. – 2010. – № 1. – С. 7-15.
3. Економічна енциклопедія. [Текст] – : у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: 2000. – Т. 1. – 506. -513-с.
4. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Т. 2. – С. 376.
5. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Т. 3. – С. 5.
6. Економічний словник-довідник. Мочерного С.В., – К.: Феміна, 1995. – 103 с., 366 с.
7. Економічний словник – Завадський Й.С., Осовська Г.В., Юшкевич О.О. К.: Кондор-М., 2007. – с. 358.
8. Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон».
9. Закон України від 22.12.1998 р. «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту».
10. Закон України від 22.12.1998 р. «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту».
11. Закон України «Про Єдиний митний тариф» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №19. – Ст.259.
12. Закон України «Про митну справу України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №44. – Ст.575.
13. Закон України «Про Митний тариф України» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №24. – Ст.125.
14. Закон України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах».
15. Закон України «Про прикордонний контроль».
16. Зеркин Д.П., Игнатов В.Г. Основы теории государственного управления. Курс лекций. - Ростов н/Д. – 2000. – С. 245.
17. Козак О.С. Ефективність звільнення від кримінальної відповідальності в Україні: (монографія) / за ред. О.М. Бандурки. – Київ: Освіта України, 2009. – 204 с.
18. Кравчук І. Класифікація видів оцінювання // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України / за заг. ред. В.П. Приходька – К.: НАДУ, 2009. –Вип. 2. – 12-19 с.
19. Митний кодекс України.
20. Москвич Л.М. Критерії оцінювання ефективності судової системи // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 10 (122).– С. 30-35.
21. Пашко П.В. Митна безпека (теорія, методологія та практичні рекомендації) / Монографія. – Одеса: АТ «Пласке», 2009. – С. 510
22. Шафран О. Оцінювання результативності державних службовців: стан понятійно-категорійного забезпечення в нормативних актах України // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України / за заг. ред. Оболенського О.Ю., Сьоміна С.В. – К.: НАДУ, 2008. – Вип. 2. – 71-84 с.